

Значення діяльності святителя Іларіона, митрополита Київського, в утвердженні самостійності Української Церкви

Станіслав Беспалов

Однією з найвизначніших постатей суспільно-політичного, культурного й церковного життя Київської Русі XI ст. був знаменитий письменник і оратор, історик і філософ, перший руського походження Предстоятель (митрополит) Церкви Іларіон. Доводиться з жалем констатувати, що історики майже нічого не змогли дізнатися про життєвий шлях цієї людини. Навіть роки його народження й смерті залишилися невідомими [6, с. 87]. Про життя і діяльність Іларіона повідомляють давньоруські літописи під 1051 (рідше – під 1050) роком.

З «Повісті минулих літ» знаємо, що Іларіон був пресвітером (старшим священником) палацової церкви на честь Апостолів у князівській заміській резиденції – селі Берестове поруч із Печерським монастирем. Нестор пояснює, чому Ярослав Мудрий спинив свій вибір саме на цьому священникові, коли вирішив поставити на Русі митрополита. Адже митрополити надсилались на Русь із Константинополя, від глави вселенської православної церкви – патріарха. Літописець зауважує, що Ярослав опікувався попами, серед яких виділяв Іларіона, людину благосну, книжну і постника. Він видався князеві найбільш підходящим для відповідальної ролі глави Руської церкви [8, с. 154].

Достовірних свідчень про життя митрополита Іларіона маємо небагато. Його ім'я двічі згадується в «Повісті минулих літ»: у повідомленні про поставлення його митрополитом єпископською радою в 1051 році та у сказанні про заснування Печерського монастиря (під тим же роком) [7, с. 113].

Іларіон входив до кола найближчих радників князя Ярослава, про що, зокрема, свідчить одна з найдавніших пам'яток руського права – «Устав князя Володимира», де записано, як Ярослав разом з митрополитом Іларіоном пристосував візантійське церковне право до умов і потреб релігійного буття Давньоруської держави. При всьому цьому залишаються неясними обставини призначення Іларіона на митрополічу кафедру Київської Русі. Ту кафедру раніше посідали виключно посланці константинопольського патріарха, греки за етнічною приналежністю. Самочинно поставивши митрополитом русина Іларіона, князь Ярослав неминуче викликав гнів патріарха, а відтак – імператора, тому що церква в руках Візантії та її панівного класу була головним засобом здійснення впливу на сусідів, проведення власної політики [5, с. 105].

Багато обставин як подій 1051 року, так і наступних, пов'язаних із долею митрополита, залишились невідомими. Та останніми роками деякі вчені (Н.Ф.Котляр, Ф.А. Смолій) дедалі впевненіше пов'язують написання першого давньоруського літопису – Найдавнішого ізводу Ярослава Мудрого 1037-1039 рр. – з ім'ям саме цього найвидатнішого мислителя, філософа й церковного діяча Київської Русі, поставленого князем Ярославом в обхід константинопольського патріарха загальноруським митрополитом. У 1051 р. Собором руських єпископів Іларіон був поставлений митрополитом Київським і всієї Русі. Він увійшов в історію Руської церкви як перший митрополит, призначений на Київську кафедру з ініціативи Ярослава Мудрого, без санкції константинопольського патріарха [9, с. 263].

Іларіон прославився, насамперед, як автор видатної історико-філософської праці, рівних якій не було на Русі. Маємо на увазі його «Слово про закон і благодать», де він стверджував рівність між всіма народами землі, виклав патріотичну концепцію всесвітньої історії, в якій почесне місце відводилося Київській Русі. Іларіон пророкував велике майбутнє Давньоруській державі, її працьовитому та мужньому народові. Він оспівав героїчне минуле Русі, відбив пошуки й прагнення передової частини сучасного йому давньоруського суспільства. Деякі вчені вважають, що «Слово» було написане й виголошене Іларіоном перед князем Ярославом, його родиною й двором у Софійському соборі. Найімовірніше, те трапилося при урочистому освяченні головного на Русі митрополичого храму. Останнім часом встановлено, що Софійський собор був збудований, розписаний фресками і освячений до 1032р., що дозволяє вважати часом створення «Слова про закон і благодать» кінець 20-х – початок 30-х рр. XI ст. [4, с. 118].

Творчість Іларіона не обмежилася написанням «Слова про закон і благодать». Крім нього, Іларіону належать також «Молитва» і «Сповідання віри» – твори, настільки близькі до «Слова» своїм стилем і змістом, що один час вважалися його продовженням. У цілому зазначені твори складають досить скромну літературну спадщину, але на тлі літературного процесу середньовіччя значення його величезне: протягом шести століть запозичення з «Слова» робилися в пам'ятках української і слов'янської літератури. Крім того, використовувалися й ораторські прийоми Іларіона [11, с. 67].

Сучасні літописознавці слушно вбачають у ньому одного з перших літописців, котрий започаткував вітчизняну історіографію. Встановлено, що першим літописом на Русі був створений у Києві між 1037 і 1039 рр. Найдавніший ізвод. Але далі літописна справа перервалася більше ніж на три десятиріччя – аж до появи Печерського ізводу 1073 р. Цей розрив літописної традиції звичайно пояснюють боротьбою за заміщення митрополичої кафедри в 40–50-х рр., в якій довелось взяти участь й Іларіонові.

Іларіон не тільки один із ранніх репрезентаторів досягнень світової культури свого часу на давньоруському ґрунті, а й оригінальний мислитель, який використав свої знання для розробки власної, досить відмінної від традиційного бачення концепції історії, сповненої глибоким філософським світоглядним змістом. Можна стверджувати, що Іларіон – перший відомий давньоруський мислитель, який зробив своїм предметом роздуми про долю всього людства в тих масштабах, в яких того часу могла розроблятися концепція історії загалом, спробував розглянути основні тенденції і рушійні сили її розвитку. Є думка, що його перу належить ряд творів з «Ізборника 1076р.», однак слава його як філософа пов'язана з відомим публіцистичним твором «Слово про закон і благодать». З нього слід розпочати дослідження давньоруської філософської думки, філософського осмислення історії у вітчизняній духовній культурі не тільки тому, що він був першим творцем образу історії, а й тому, що його «Слово» набуло значення праобразу, на який спиралася традиція вітчизняної культури до XVIII ст. [10, с. 345].

«Слово про закон і благодать», ймовірно, було написано Іларіоном між 1037 і 1043 р., проте не пізніше 1050 р. Формально виступивши з проповіддю на релігійну тему про перевагу «*благодати та істини*» (Новий Завіт) над «*законом*» (Старий Завіт), переваги та істинності християнства, Іларіон надав їй широкого соціального і філософського звучання. Вибрана тема загалом була не нова для християнської традиції і для традиції руської культурної самосвідомості зокрема.

Вчені доводять, що ідейний зміст, мовні та стилістичні особливості відомої праці Іларіона «Слово про закон і благодать» зближують його з Найдавнішим літописним ізводом.

Формування Іларіона як письменника й оратора проходило в атмосфері освоєння Руссю нової європейської культури, а його освіченість і талант, треба думати, не залишилися непоміченими при виборі Ярославом претендента на митрополичий престол. Той факт, що саме русин займає посаду митрополита, розцінюється як початок боротьби за незалежність Київської митрополії від грецької. Іларіон, чия діяльність протікала в повній згоді з князем Ярославом, виявився його вірним помічником і однодумцем. Він був співавтором Ярослава в складанні церковного статуту – Судебника. Своєю участю в літописанні, літературною діяльністю Іларіон багато в чому сприяв становленню української духовної культури. Первосвятителем Української Церкви Іларіон був недовго [12, с. 113-114].

Відмітимо й деякі особливості історіософської концепції Іларіона стосовно відносин світської та церковної влади. Безумовно, панегіричний характер «Слова про закон і благодать» свідчить про цезарепапистський характер цих відносин. Тут необхідно відзначити один нюанс, пов'язаний зі специфічним

політичним становищем Київської Русі. Духовно підпорядковуючись Візантії, Русь намагалася розірвати цю колоніальну залежність, тоді як грецьке духовенство всю свою енергію спрямовувало на збереження духовної зверхності Константинополя над Києвом. Фактично Константинопольський патріарх щодо Києва виконував роль Папи Римського щодо своїх духовних володінь у Західній Європі. Та в цей час сама київська держава, успадковуючи візантійську цезарепапистську традицію та власну поліетнічну структуру, вже майже перетворилася на імперію. Відносини між центром і колонізованими окраїнами ускладнювались. Напередодні їх загострення важливо було прийти до принципового рішення, якими бути духовним взаєминам між митрополією та колоніями. Якщо Київ, добиваючись автокефалії від Константинополя, надавав цьому прагненню принципового характеру, то теоретичні засади такої автокефалії не могли не спричинити її утвердження у внутрішньоцерковному житті всієї Київської імперії. У результаті в духовному житті Київської Русі утвердились абсолютно оригінальні взаємозв'язки між світською та духовною владами. У дусі класичного цезарепапізму удільні князі повністю підпорядкували собі церкву, але, на відміну від Заходу, перебуваючи в умовах співжиття в межах єдиної держави, щоб запобігти можливому тиску з боку Церкви, її загальнодержавного центру, з метою збереження важелів противаги у впливі на цей центр, за київською церквою було залишено місце в ієрархічній структурі Константинопольського патріаршества [3, с. 118]. Таким чином, формально світська влада й духовна були зрівняні у своїх правах. Фактично ж така рівність означала одне – потенційне збереження як світським, так і духовним володарем права на абсолютну владу. Цим питання першості влади було деактуалізоване, виведене з площини суспільної свідомості та переведене у площину свідомості конкретної людини. Надалі рівень духовності та мудрості (софійності) кожної людини й визначав структуру ієрархічності та міру підпорядкованості її самої кожній конкретній гілці влади. Погляньмо на своєрідність мислення давньоруської людини. Воно надзвичайно конкретне. Всі ототожнення й узагальнення здійснюються тільки на основі прикладів. Постійні цитування, наведення імен, посилення на певні події та конкретну місцевість супроводжують будь-який висновок. Саме тут закладається своєрідний догматично-метафізичний спосіб мислення, пояснити який можна тим, що людина, перетворюючись на поле боротьби між духовними та матеріальними основами власного життя, намагається спертися на досвід своїх попередників, абсолютизуючи та сакралізуючи його [2, с.234].

У загальному контексті «Слова» Іларіона існує ряд питань, що мають філософський зміст. Серед них проблема розуму і віри, розв'язання якої дається не в ортодоксальному для християнства дусі. Уже саме прийняття християнства розглядається Іларіоном як політичний акт, «*благо-вір'я*» пов'язується з вла-

дою. Цей акт сприймається ним не як божественне надходження, а як результат доброго розуміння та «*остроумності*», де прилучення до віри означає прилучення до інтелектуальної культури світу, за якою вірування в єдиного Бога є не тільки святе, а й розумне.

При такому підході віра і розум не взаємовиключаються, а стають майже тотожними. Як те, що непідвладне глибокому чутливому сприйняттю, віра для Іларіона є результатом особливого чистого розуму. Високо оцінюючи роль і значення розуму, Іларіон акцентує увагу на ролі мови як чинника, що конститує народ як самостійну спільноту, однак віддає перевагу не слову, а справі, єдності слова і діла. Так, схваляючи діяльність Ярослава Мудрого, він звертає увагу на те, що той не тільки насіяв книжними словами серця вірних людей землі руської, сприяв написанню книг, а й на те, що не залишив сказане на сказаному, а завершив ділом, «*не говорить – а діє. І недобудоване ... закінчує*». Місцем локалізації пізнання, розуміння світу та діяльності в світі Іларіон вважав серце, в якому «*сіяє розум*» і з яким пов'язана воля та бажання, котрі, як і розум, відіграють вирішальну роль в діях людини. Так, на думку Іларіона, прийняття Володимиром християнства було не тільки результатом «*світла розуму в серці*», а й «*бажанням серця*» і «*горінням духом*» [7, с. 225].

Роль Іларіона у становленні духовної культури Київської Русі величезна. Він першим осмислив і представив в образній формі історичне місце оновленої прийняттям християнства Русі серед народів світу. Створена Іларіоном концепція вітчизняної історії стала підґрунтям ідейного самоусвідомлення давньоруського суспільства і, значною мірою, сучасного розуміння її ранніх етапів [12, с. 188].

При характеристиці поглядів Іларіона слід підкреслити й те, що як прибічник монархічного принципу правління у єдинодержавності він вбачав заповує єдності і сили держави, її територіальної цілісності, прославляв тих князів, які принесли славу руським землям, закликав до єдності Русі, зміцнення держави для збереження і примноження її багатств, незалежності всієї Русі, розвитку освіти, а в цілому своєю діяльністю робив важливий вклад у розвиток ідеї Помісності Української Православної Церкви, що дуже актуальна в період сьогодення.

Список літератури:

1. *Іларіон Київський*. Слово про закон і благодать. – К.: Вища школа. – 1989. – 142 с.
2. *Горский В.С.* Философские идеи в культуре Киевской Руси XI - начала XII в. – К.: Наукова думка, 1988. – 364 с.
3. *Гуревич А.Я.* Культура и общество средневековой Европы глазами современников. – М.: Искусство, 1989. – 486 с.

4. *Жиленко І. ...Муж благ, книжен...* – К.: Правда, 1988. – 174 с.
5. *Замалеєв А. Ф., Зоц В. А. Мыслители Киевской Руси.* – К.: Вища школа, 1987. – 286 с.
6. *Калінін Ю., Харьковеценко Є. А. Релігієзнавство. Підручник.* – К.: Наукова думка, 1998. – 260 с.
7. *Кожинів В. Творчество Илариона и историческая реальность эпохи.* – М.: Мысль, 1988. – 360 с.
8. *Котляр М., Кульчицький С. Шляхами віків: Довідник з історії України.* – К.: Україна, 1993. – 280 с.
9. *Котляр Н. Ф., Смолий В. А. История в жизнеописаниях.* – К.: Наукова думка, 1990. – 356 с.
10. *Лихачёв Д. С. Избранные работы: В 3 т. – Л.: Худож. лит., 1987. – Т. 3. – 440 с.*
11. *Мишанич В. Голос давніх віків.* – К.: Наукова думка, 1988. – № 8. – С. 67.
12. *Молдован А. М. Слово о законе и благодати Илариона.* – К.: Слово, 1984. – 340 с.